

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך לט, תשמ"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

"מבשן אשיב"

למקורו של מונח-נוף במקרא*

חמישים ותשע פעמים אנו מוצאים 'בשן' במקרא: שלושים וארבע מהן כציונו של חבל גאוגרפי, על דרך "ארץ הבשן" שבדהי"א ה, יא; ועוד עשרים ואחת פעמים כציון ממלכת עוג מלך הבשן – המכונה גם "ארץ-רפאים" (דב' ג, יג).

על פי המקובל עלינו היום נמנות עם חבל-ארץ זה שלוש יחידות-נוף משניות: רמת-הגולן, המתנשאת במערבו (עד רום

* מצאנו שהמאמר ראוי להתפרסם ב"לשוננו לעם" אף שפורסם בלבוש אחר בכתבי עת אחרים. תמצית המאמר – בעקבות הרצאה, "בשן" – על שום-מה? – פורסמה ב"רמת-הגולן" (קובץ ההרצאות בכנס הל"ח של החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, קצרין, סוכות תשמ"ו), "אריאל" 50–51, ירושלים 1987, עמ' 41–42. ואף הפרק "בשנית" – ולא 'בזלת'! (שלא על כל פרטי-פרטיו) כבר ראה אור תחילה ב"זוטות מן הגולן", "טבע וארץ" י"א/1 (כסלו-טבת תשכ"ט), עמ' 30–31. בנוסח אחר – "בשנית' מהי?" – שב ונדפס ב"ארץ-הגולן" 62 (י"ז באדר תשמ"ב – 12 במארס 1982), עמ' 20.

המערכת

1226 מ' מעל פני הים, בהר־נֶרְדָּה שבצפונה), על דרך השם "גולן בבשן", בפרשת ערי־המקלט (דב' ד, מג ויהו' כ, ח) וברשימת ערי־הלוויים (שם כא, כז). בימי שלטון בית־תלמי נתרחבה הוראתו לשם־המחוז גִּלְגַּיִטִּים¹; מישור־הבשן ("בְּתַנְיָאָה")¹ אשר בתווך והר־חֲוֶרֶן במזרח – חלקה העיקרי וההררי של פְּחוֹת "חֲוֵרִינָה" האשורית, הוא מחוז "חֲוֶרֶנִּיטִים" לאחר־זמן¹ – המכונה היום "הר־הדרוזים". פסגתו (תל־גִּ'נָּה) רומה 1800 מ' מעל פני־הים, והוא לפיכך הגבוה בהרים שבתחומי ארץ־ישראל (לא לחינם מציין אותו יחזקאל כ"פאת־קדים" בתארו את גבול־הארץ – מז, יח).

כל אלה, שבין רגלי החרמון בצפון לבין נהר ירמוך בדרום, נקראים במקרא בשם הכולל "בשן"; ואילו היום תושביו הערבים מכנים את הבשן 'חֲוֶרֶן' – ומטעם זה הם נקראים "חֲוֶרֶנִּים" בפיי־שכניהם.

"הר־גבנונים"

הר חֲוֶרֶן, שבמזרח הבשן, נוצר מהתגבבות עצומה של שפכי־געש, עשויים מסלעי בזלת, שעוביים הכולל המרבי כדי קילומטר אחד⁽¹⁾, ועל גביהם הרי־געש. גובהו הרב, משכמו

1. מ' אבי־יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ־ישראל, מוסד ביאליק, ירושלים תשי"א, עמ' 29.

ומעלה, עולה מן הפסוק: "עלי הלבנון וצעקי – ובבשן תני קולך!" (יר' כב, כ), ואף מן התקבולת (יש' ב, יג-יד):

"ועל כל ארזי הלבנון . . . ועל כל אלוני הבשן
ועל כל ההרים הרמים ועל כל הגבעות הנשאות"

עצמת התנשאותו של הר חֲוֶרֶן על פני מרחבי הבשן, עם קו-הרקייע המגובנן שלו², הם שזיכוהו ככל הנראה גם בכינוי "הר-בשן" וגם בשני כינויים נוספים: "הר-אלהים הר-בשן, הר גִּבְנָנִים הר-בשן" (תה' סח, טז).

בתרגום הארמי הפסוק מתפרש, כפי שמתפרש בדרך כלל בתרגום, על דרך הדרש ובהרחבה יתרה: "טור מורייה, אתר די פלחו אבהת עלמא קדם ה', אתבחר לבניין בית מקדשא – וטור סיני למוהבית אורייתא. טור מִתְנָן, טור תבור וכרמל אתפסילו – אתעבד להון גִּבְבָא, היך טור מִתְנָן"³ (הר מורייה, מקום שעבדו אבות העולם לפני ה', נבחר לבניין בית המקדש – והר סיני למתן התורה. הר בשן, הר תבור וכרמל נפסלו – נעשה להם גבנון⁴ כמו להר בשן).

2. בימים בהירים נשקף הר חֲוֶרֶן – מהלך כשמונים ק"מ בקו-אוויר – מראשו של הר פָּרֶס, הדרומי שבהרי-הגעש של הגולן והקיצוני שבהם כלפי מזרח, ובעיקר ממרומי כתף-חרמון.
3. מקראות גדולות, דפוס ונציה רפ"ד-1525 (מהדורת צילום), מקור בע"מ, ירושלים תשל"ב.
4. כך מובא אצל ב' קרופניק, מילון שימושי לתלמוד למדרש ולתרגום, שפירא-ולגטין ושות', לונדון תרפ"ז.

ואם בטור-סיני עסקינן – הרי עוד כשהיה טורטשינר מצא טור-סיני את עקבות השם "הר גבנונים" בפולחנם של השבטים, הדרים בסביבות הבשן⁵. על דרך זו, ובעקבות הכינוי הנוסף "הר-אלהים", הציע קאסוטו בפירושו למזמור ס"ח⁶ לקרוא כאן: "אתם, ההרים הגבוהים, וביחוד אתה, הר הבשן – המתגאה ברום גבהך ובמקדשי האלילים שעל ראשך"⁷.

גובהו הרב של "הר-בשן" – הוא הר חֲוֶרֶן – משתמע, לכאורה, גם מפסוק אחר שבמזמור הזה: "אמר ה': מבשן אשיב, אשיב מִמְצָלוֹת ים" (כג). כלומר, אשיב ממרומיו הנישאים של "הר-בשן" ועד קרקעיתן של תהומות ים! אפשר לראות בשני ציונים אלו אף את קצותיה של ארצנו, למלוא-רִחְבָּהּ – מ"פאת קדים" ועד "פאת-ים", כדברי יחזקאל בפרק מ"ז.

5. H. Torczyner, *Die Bundeslade und die Anfänge der Religion Israels*, מהדורה ב', ברלין 1930, עמ' 50–51.

6. תרביץ י"ב, תש"א, עמ' 1–27.

7. השווה בראשית רבה, ראש פרשה צ"ט (ל"ברכת-יעקב"): "למה תרצדון, הרים גבנונים? (תה' סח, יז)... ר' יוסי הגלילי פתר קרא בהרים: בשעה שבא הקב"ה ליתן תורה בסיני, היו ההרים רצים ומדיינים אלו עם אלו – זה אומר: עלי תורה ניתנת! וזה אומר: עלי תורה ניתנת!... אמר הקב"ה: 'למה תרצדון הרים וגו'' – כולכם נעשה הרים, אלא כולכם גבנונים. היך, מדאית אמר: 'או-גבן או-דק' (ויק' כא, כ) – כולכם נעשה עבודה זרה על ראשיכם. אבל סיני, שלא נעשה עבודה זרה עליו – 'ההר חמד אלהים לשבתו' (תה' סח, שם סיפא).

מה עניין "בשן" אצל מצולות ים?

ואף על פי כן שב פסוק זה ועורר תמיד תמיהה: מה עניין "בשן" דווקא אצל מצולות ים?⁸ גם כאן כמנהגו נוקט התרגום הארמי הרחבה, על דרך הדרש: "צדיקא דמיתו ואיתאכלו מן חיות ברא, אמר ה': מְבוֹתֵנָּן אַתִּיב, אַתִּיב צַדִּיקָא דִּי יִשְׁתַּנִּיקוּ בַּמְצוֹלָתִיה דִּימָא"⁹ (הצדיקים, שמתו ונאכלו על-ידי חיות השדה, אמר ה': מבשן אשיב, אשיב הצדיקים שייחנקו במצולות הים). יש להניח, כי לנגד עיניו של בעל התרגום כבר עמד, ככל הנראה, המדרש המובא בתלמוד הבבלי: "אמר רב יהודה אמר שמואל (ואי תימא רב אמר) ואמרי ליה: במתניתא תנא מעשה בד' מאות ילדים וילדות, שנשבו לקלון. הרגישו בעצמן למה הן מתבקשים. אמרו: אם אנו טובעין בים – אנו באין לחיי העולם הבא! דרש להן הגדול שבהן: 'אמר ה': מבשן אשיב, אשיב ממצולות ים'; 'מבשן אשיב' – אשיב מבין שיני-אריה, 'אשיב ממצולות ים' – אלו שטובעין בים. כיון ששמעו ילדות כך, קפצו כולן ונפלו לתוך הים. נשאו ילדים קל וחומר בעצמן, ואמרו: מה הללו, שדרכן לכך – אנו, שאין דרכנו לכך, על אחת כמה

8. קיטל, למשל, מציע (ב"ביבליה הבראיקה") לקרוא כאן "מכבשן [אש]" תחת "מבשן".

9. ראה הערה 3 לעיל. "מתנן" שם ו"בותנן" כאן – שתיהן צורות חליפיות, שתרגומי המקרא לארמית נוהגים בהן תחת השם העברי "בשן".

וכמה! אף הם קפצו לתוך הים – ועליהם הכתוב אומר: 'כי עליך הורגנו כל היום, נחשבנו כצאן טבחה' (תה' מד, כג)¹⁰.

הפירוש על דרך הדרש: "מבשן אשיב" – אשיב מבין שיני אריה (=אריות) מקורו, לדעת רש"י: "בשן" – בין שן נוטריקון¹¹; לעומת זה תולה המהרש"א את פירוש השם בפסוק אחר שבתהילים: "כמו שנאמר: 'בשר חסידך לחית-ארץ'" (מזמור עט, ב)¹² – העולה יפה עם "חיות ברא" בתרגום הארמי אשר לפנינו, אף שאיננו מציין במפורש "אַרְיֹתָא" (=אריות).

ואילו קאסוטו¹³, הרואה בפסוק שלנו הד למלחמת דויד בצבא הדדעזר מלך ארם, אשר נערכה בַּחֵילָם (ש"ב י, טז–יט) – מקום שנמצא לדעת רבים בגולן – קורא כאן: "כמו שהחזיר ה' את יוצאי מצרים ממצולות ים (=סוף) כך יחזיר את בניהם,

10. גיטין נז ע"ב. ואילו מדרש איכה רבתי, לפסוק "על אלה אני בוכיה" (א, טז), מביא נוסח אחר של אותו מעשה: "אספסיאנוס מלא ג' ספינות מגדולי ירושלים, להושיבן בקלון של רומי. עמדו ואמרו: ... אם משליכים אנו עצמנו לים, אנו באים לחיי עולם הבא... מיד האיר הקב"ה את עיניהם בפסוק הזה: 'אמר ה': מבשן אשיב, אשיב ממצולות ים'; 'מבשן אשיב' – מבין שיני-אריות אשיב, 'אשיב ממצולות ים' – כמשמעו... והשליכו עצמן לים. ורוח-הקדש צווחת ואומרת: 'על אלה אני בוכיה'". כך או כך, בשתי נוסחאות אלו עומד אפוא המדרש על ההקשר "מבשן" – מבין שיני-אריות.

11. גיטין שם, שם.

12. עין-יעקב, חורב, ניו-יורק/ברלין תרפ"ז, עמ' 998.

13. ראה הערה 6 לעיל – שם, עמ' 18.

הנמצאים כעת בבשן¹⁴. אך בחצי-פה, בהערת שוליים¹⁴, מוסיף קאסוטו: "ואולי יש כאן רמז (או יש כאן גם רמז, בבת-אחת עם המשמע האמור) לשני סמלים של כוחות הרשע... : הים והנחש. 'בשן' מקביל בדיוק לבת'ן, שמו של הנחש בכתבי ראס-שמרה (בשן בערבית)".

"בת'נ" הוא "פתן"

ואכן, על-יד אלי הרשע שבשירת אוגרית, מוות וזבול-ים ("שר של ים"), מסייעות מפלצות למיניהן – עמן נמנים לתנ בת'נ ברח (ליתן נחש בריח), בת'נ עקלתנ (נחש עקלתון)¹⁵ – ובנשימה אחת עם האחרון גם תננ (תנין)¹⁶. השווה:

"ביום ההוא יפקד ה', בחרבו הקשה והגדולה והחזקה,
על ליתן נחש ברח ועל ליתן נחש עקלתון – והרג את התנין
אשר בים" (יש' כז, א).

14. שם, הערה 69.

15. השווה ח"א גינזברג, כתבי אוגרית, מוסד ביאליק, ירושלים תרצ"ו (בעל ב' סור א', עמ' 47): כתמחצ. לתנ. בת'נ. ברח

תכלי. בת'נ. עקלתנ (שורות 1–2)

16. השווה מ"ד קאסוטו, האלה ענת, מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"ח (לוח ג', עמ' 67): לאשתבמ. תננ. אשבמנה

מח'שת. בת'נ. עקלתנ (שורות 37–38)

לדעת אולברייט, שגם לו פירוש משלו למזמור ס"ח¹⁷: "בת'נ
האוגריתית, המשמשת עד היום ככתבה - بشن - ובאותה
משמעות (נחש ארסי) בערבית הסורית המדוברת, מוצאה אחד עם
פתן העברית, שהיא עצמה שאולה מצורת גיב דומה לזו של
פתנא הארמית. אין ביניהן אלא מעתקי הגאים תקינים,
ומורכבותן באה בעקבות היבדלות והידמות חלקיות של צורת-
היסוד *batmu - ממנה נגזרה אף bašmu האכדית"¹⁸.
ובאמת, חוזרת התקבולת בשירה המקראית - בשני מקומות
שונים - וכורכת את התנין אשר בים עם הפתן:

חַמַּת תַּנִּינִם יִינִם
וראש פתנים אכזר" (דב' לב, לג)

וכן:

עַל שַׁחַל וּפְתָן תִּדְרֶה,
תַּרְמֶס כפיר ותנין" (תה' צא יג)¹⁹.

17. W.F. Albright, *A Catalogue of Early Hebrew Lyric Poems*

(Psalm LXVIII), HUCA XXIII (1950-51), עמ' 1-39.

18. שם, עמ' 27.

19. מעניין, כי בת'נ-פתן משירת אוגרית התגלגל, עם התנין דווקא, גם אל

המיתולוגיה היוונית - בדמות Python, מפלצת-נחש אשר הרג אפולו
בעיר דלפי, ועמו אף את בת-זוגו Delphine התנינה, (וממנה נטלה

העיר את שמה!). R. Graves, *The Greek Myths I*, Penguin

Books, Harmondsworth 1960 (Revised Edition), עמ' 76.

פסוק אחרון זה, שבו חוזרים ומצטרפים אל הפתן והתנין אף שחל וכפיר, אולי הוא ההקשר, אשר הוליד את המדרש על "מבשן אשיב", שהובא לעיל?

הצירוף החוזר ונשנה של פתן עם תנין עשוי גם לשפוך אור חדש על הפסוק שלנו, פסוק כג, במזמור ס"ח: "מבשן אשיב – אשיב ממצלות ים".

קאסוטו רואה בו כאמור רמז עקיף בלבד לשני הסמלים של כוחות הרשע – בת'נ עם ים – אך אפשר ששימושו של בשן בפסוק הזה דווקא (לעומת שאר הפסוקים שהוא מוזכר בהם) מכוון במישרין לבת'ן < בשן בהוראה הראשונית – הנחש המיתולוגי. יש אף מקום להניח, כי למשמעות זו תִּסְמֶיָה (אסוציאציה) לפעם הקודמת שנזכר בה "הר־בשן" במזמורנו – במשמעותו המקובלת, שם מקום.

אולברייט הרחיק לכת הרבה יותר מקאסוטו – בקראו כאן:

"מ־מַחֵץ < בשן אָשֵׁב –

אָשֵׁב מִצֵּמַת ים".

לדבריו "אם ללמוד מן המקבילות הרבות בשירות אוגרית והמקרא, הרי שלפני הזכרתה של מפלצת הים מתבקש פועל, אשר עניינו 'מהלומת-מחץ'. מכל הפעלים, המשמשים בהקשר זה באוגריתית ובעברית, רק אחד ויחיד – צמת – הולם אותו

כאן, ככפפה ליד: בקטע הקלאסי ("עלילות ענת", לוח ג', שורות 35-44)²⁰ באים השמות 'ים' ו'בת'נ' עם הפעלים מח'צ (=מח'ש) וצמת, לבד ממונחים דומים אחרים... מעתיק שלאחר-זמן הוא שטעה בצירוף 'מצמת ים' וראה בו את מטבע-הלשון המקובל 'ממצלות ים'²¹.

לבד מפסוקנו זה, קורא כך אולברייט – על דרך sanāqu האכדית (=תקף) – גם את פְּרַכַּת משה לדן: "גור-אריה, יונק-יתקוף את הפתן"! והוא מסיים, באמרו: "נראים הדברים, כי מקורו של שם המקום 'בשן' קשור, בדרך זו או אחרת, בנחשים"²².

20. הערה 16 לעיל – שם, עמ' 67-68.

21. אולברייט שם, עמ' 28.

22. שם, שם (ההדגשה שלי: י"ז). אולברייט הוא שהציע בעל-פה לקרוס ולפרידמן כי "יש לתרגם 'בשן'-נחש, בעקבות בת'נ בפרוטו-סינאית ובאוגריתית ו'נחש ארסי' בערבית" (F. M. Cross & D. N. Freedman, The Blessing of Moses, – LXVII, Philadelphia, 1948 JBL – עמ' 208, הערה 74). עוד הם מציינים שם, את "המעניין שב'ברכת-יעקב' – בר' מט, יז – המתארת את דן כ'נחש' ו'שפיפון' דווקא!".

"בשנית" – ולא "בזלת"!

את המקור הקדום ביותר של "בשן" כשם מקום, מוצא מזר²³ לכאורה בכתובת, שהניח אחריו גִּוְדָא מלך-לִגְש (2100 לפני הספירה בקירוב). לפי הכתובת חצב גִּוְדָא גושי אבן גדולים ב-Basalla שבהרי המערב (MAR.TU, היא אֶמֶר).

על דרך חילוף l/n , שנוהג בלשון השומרית, הניח מזר כי Basalla הוא הבשן, ומשם הסיעו אבני בזלת לדרומה של ארץ-נהריים (מסופוטאמיה), מכיוון שסחף עמוק מכסה עליה ואין לה אבני בנייה. אך שלא כדעת מזר, נראים הדברים מכוונים אל גִּבְל־בְּשָׂרִי דווקא, בצפון-מזרחה של סוריה, שהרי סמוך הוא לנהר פרת ונוח להסיע אבנים ממנו, בנתיב המים!

לעומת זאת נראה "בשן" כיסוד שמה המקובל של קבוצת סלעי הבזלת, שהם כמעט כל שטחו של חבל-ארץ זה והם המייחדים את נופיו. "בזלת", כידוע, אינה אלא מתן צליל עברי למלת Basalt הלועזית – שאף היא מקורה קדום.

בשנת 636 לספירה מביאה האנציקלופדיה של אֵיסִידוֹרוֹס הַסְּפִלֶנְסִיס ("הספרדי", בישוף-סביליה), המכונה "Etymologiae" או "Origenes" – את הערך Basaltes ומגדירה אותו "מיני שיש כהה וקשה מאוד באתיופיה"²⁴. מכאן

23. ערים וגלילות בארץ-ישראל, מוסד ביאליק והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ירושלים תשל"ו, עמ' 184–185.

24. כך XVI 5, 6.

הסברה המקובלת, כי מוצא השם בארץ זו²⁵, שעיקרה רמת-געש, עשויה משכבות עבות ביותר של בזלת וטַרְכִּיט. צורת Basaltes כבר מצויה, פעם אחת בלבד, ב-"Naturalis Historia" של פליניוס "הזקן" (79 לספירה)²⁶. אך במקום אחר²⁷ מכנה אותה איסידורוס Basanites Lapis ("אבן בשנית")²⁸ – ואף בזאת מסתמך הוא על פליניוס, הקורא לה כך בשני מקומות²⁹ ומגדיר אותה "אבן קשה מאוד, המשמשת לבחינת מתכות יקרות, לאבני משחזות ולכתישתן של תרופות". מכל מקום חילוף Basanites ב-Basaltes הוא שגרם כנראה לצורת Basalt המקובלת.

25. השווה אנציקלופדיה בריטאניקה (מהדורת 1954), כרך 3, עמ' 158, ערך 'Basalt', (כותב הערך: C.E. Tilley): "מן הקדומים בשמות-הסלעים, שמקובל כי נגזר מן המלה האתיופית basal".
26. כרך XXXVI (אחד מחמשת האחרונים, XXXVII-XXXIII – העוסקים במיני אבנים) 11,7 סעיף 58.
27. כרך XVI 36,4.
28. ואכן, כבר החל א"י ברוור בשעתו ("הארץ", דביר, תל-אביב תרפ"ח) לעשות שימוש בצורה העברית החדשה 'בַּשְּׁנִית'. הוא קבע אותה על דעת-עצמו תחת "בזלת": "אבני הבשן או בשניות קראנו להן (בַּזְלִט בלעז), עמ' 93; "ציור 37 – בשנית (לבה קרושה)"; "ציור 38 – בשנית (בַּזְלִט)". אגב, בלועזית משמש המונח Basanite לאבן-החן הַצֹּרְנִית השחורה, הנודעת בשם "יִשְׁפָּה".
29. כרך XXXVI 38,20 סעיף 147; 22, 43 סעיף 157.

ואילו ביוונית, ב"גאוגרפיה" של סְטֶרְבּוֹ (תחילת המאה הראשונה לספירה)³⁰, אנו מוצאים את βασανιτον ορος ("הר בשנית"? – שחוזר בצורת βασανιτον λιθον ορος ("הר אבן-בשנית"?)) ב"גאוגרפיה" של פתולמי (המאה השנייה)³¹ – על דרך השיירות, החוצה את מדבר נובִּיָּה, בין קֶנָה שעל הנילוס לבין קֶצִיר שלחוף הים האדום. גם הַסִּיכִּיּוֹס (המאה החמישית?) מונה אבן βασανιτον λιθον זו, במה שנותר מן הלקסיקון שלו.

אך עוד הרבה לפני-כן כבר שימשה βασανος ביוונית במשמעות "אבן-בֶּחֶן"³² – וממנה נגזרה בהשאלה אף משמעות "בחינה, בדיקה"³³ וכן "חקירה באמצעות עיניים, כדי לעקור ראיות מפי עבדים"³⁴.

30. כך XVII (אפריקה), עמ' 818. 31. כך IV 72,5.
32. תאוגניס (משורר, בְּמִנְרָה, במחצית השנייה של המאה השישית לפני הספירה), 417. שימושה של הבזלת כאבן-בוהן – "אשר זהב טהור, שעה שמחככים אותו בה, מותיר עליה סימן יוצא-דופן" (תאוגניס, שם) – נודע ליוונים מבני לודיה (Lydia), שוכני החוף האגאי של אסיה הקטנה (לבד מדברים מועילים אחרים, כמו טביעת מטבעות, שלמדו היוונים מבני לודיה). לפיכך מכנה אותה תאוגניס גם Λυδία λιθος – "אבן לודיה", שם שנעשה בו שימוש אף ברומית lapis Lydius.
33. סימוֹנִידֶס (משורר, שחי בסוף המאה השישית לפני-הספירה). נודע במה שכתב על הנופלים בְּמֶרְתוֹן ועל המלחמות בפרסים, 101.
34. אֶנְסִיפּוֹן (נואם ו'לוגֶגְרפּוֹס' – מחבר נאומי-אחרים). נודע מֵאֶתִיקָה, במאה החמישית לפני-הספירה) 112, 133; 19.

לדעת פְּרִיֶּסְק³⁵, מקורה בשם המצרי בח'נ – אף היא אבן-בוהן לזהב. הקדימה אותו האנציקלופדיה של פאולי³⁶, הרואה בבח'נ זו גם את מקורה של בַּחַן בלשוננו (יש' לב, יד) – ובמצרית היא "אבן קשה ושחורה, לעתים חומה או ירוקה-כהה". אך סימנים אלו, הניתנים בה שָם, אינם מלמדים על בזלת דווקא – אלא על שָחם (גֶּרְגִּיט), שהוא הסלע הנפוץ במצרים עצמה.

"חמת פתנים" שנקרשה

בין שמוצא השם *βασανος* בשן (או *Basanites* = בשנית) בסלעי הבזלת של אתיופיה ובין שהוא בסלעים, שבצפון-מזרח של ארצנו³⁷ – נראה כי מקור שמם באותו בת'נ = פתן (שכבר הרחבנו עליו לעיל). הפתן, המצוי בישראל ובכל אזורנו –

35. H. Frisk, *Griechisches Etymologisches Wörterbuch*, ראה Heidelberg 1960

36. Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft, Stuttgart 1897, כרך V, עמ' 38, ערך Basalt (כותב הערך: Blümmer); עמ' 39, ערך Basalt (כותב הערך: Sethe).

37. כידוע, היה הבשן – בעיקר הר תֹּרֶן – מרכז-חציבה לאבני-ריחיים ומכתשים, שנעשה בהם שימוש בכל הארץ כולה (כבר בתקופה הכלקולית) ואף הוסעו אל מעבר לים, כעדות שרידיה של ספינה טרופה בחוף קיסרי, שנמצאו בה 300 אבני-ריחיים!

בחבלי מדבר וערבה, ממצרים עד פרס – הוא הפתן השחור (Walterinnesia Aegyptia)³⁸. אך ספק אם רק צבעו השחור, כצבעם של סלעי-הבזלת, הוא שגרם לקשר בינו לבין שם החבל "בשן" ודומיו.

פעילות-הגעש בבשן – שהיא אשר יצרה כאן רמת בזלת רחבת ידיים, מעשר הגדולות שבעולם³⁹ – נמשכה, ככל הנראה, עד לפני כארבעת אלפים שנה בלבד. אין ספק, כי עוד היו תושבים באזור, שחזו לפחות בשלב האחרון שלה. השלב הזה הותיר אחריהם על-פני השטח קילוחי בזלת "צעירים", שטרם נתבלו – ועדיין ניכרים בהם אותות זרימת-הלבה, כאילו זה עתה קפאו על מקומם ונקרשו לסלע מוצק.

לרגלי הר-חִוֶּן, בצפון-מערב, משתרע אזור נרחב של קילוחי בזלת כאלה – הוא חבל טַרְכוֹן, המכונה היום בערבית 'אַל-גַ'א'⁴⁰. כמוהו, על-פני שטח מצומצם הרבה יותר, יש

38. ע' אלון (עורך), החי והצומח של ארץ-ישראל, משרד הביטחון/ההוצאה לאור והחברה להגנת-הטבע, כרך 5 (זוחלים ודוחיים), תל-אביב 1984, עמ' 146, ערך "פתן שחור" (כותב הערך: אברהם ארבל).

39. זו נוסלת 11,200 קמ"ר מתוך רמת-בזלת נרחבת, הנמשכת הרחק מעבר להר חִוֶּן, דרומה-מזרחה, אל תוך המדבר הסורי-הערבי – ושטחה הכולל 35,000 קמ"ר!

40. "הַמְקֵלֵס", שכן מבוך השבילים שבין טרשיו הגבוהים עשה אותו מאז ומעולם מקום מסתור לכל איש צר ומצוק. מכאן אף השם "טַרְכוֹן", קיצור שמו ההלניסטי "טַרְכוֹנִיטִיס", שמקורו "טַרְכוֹס" – "טרשי,

במבואותיו הדרומיים של אגן-דמשק – מצפון-מזרח לקונייטרה – והוא מכונה בפינו, מאז ישיבת צה"ל ב"מובלעת" כתום מלחמת יום-הכיפורים, "הלֵג'א הקטנה".

קילוחי בזלת צעירים אחדים ניכרים פה ושם גם בצפון הגולן כמו קילוח אַל-פֶּרְן, לרגלי הר-בְּרָאוֹן בדרום-מערב. במרחביה המישוריים של רמת הגולן נראים סלעיו של קילוח זה, המתמשך בקו עקלתון, כעין פתן ענקי, מתפתל על-פני השטח. כאמור, כבר היו כאן בשעתם מי שִׁצְפוּ בבקיעתו מבטן האדמה, הוא ורבים אחרים כמוהו⁴¹.

אך יותר מזה נראות כך מקלעות הלבנה שעל גביו, המכונות גם "לבנת חבלים"⁴². אין צורך בדמיון עשיר כדי לראות במקלעות הללו מעין פקעות של פתני-בזלת מפותלים וכרוכים סביב עצמם. אין פלא אפוא, שהקדמונים בחרו לכנות את

מחוספס – ביונית. ואילו הדרוזים, שמצאו בשנת 1860 מפלט בהר חֶרְן – "הר הדרוזים" מאז – וסביבותיו, מכנים את הלֵג'א "קִלְעַת-אַלְלָה" – "מצודת-הָאֵל".

41. גם גבעת הגעש הצרה והמוארכת (כ-2400 מ'), הסוגרת על קריית-שמונה במזרח, כונתה בפי ערביי בקעת חולה בשעתם בשם "סִנְסֵלַת אַל-חֵיָה" (שלשלת-הנחש!).

42. המונח הלועזי הוא Pahoehoe, שבו מכנים צורת-נוף זו באיי-הוואי הגעשיים – "שסנר, גיאומורפולוגיה, קריית-ספר, ירושלים תש"ל, עמ' 13; וכן ד' מור, סיור באתרי-געש בגולן, "טבע וארץ" ט"ו/1 (כסלו-סבת תשל"ג), עמ' 10–11 (קילוח אל-פורן).

הסלעים האלה סלעי בת'ן-פתן. כינויו הקדום של סלע-געש זה – בארצנו וכנראה, על אותה דרך, גם באתיופיה – נתגלגל אף אל יתר הלשונויות בעולם המערבי (בצורת Basalt), ולפיכך נגזר ממנו גם שם החבל בת'נ < בשן⁴³. הד לצורת-היסוד בת'נ יש ללא ספק בתרגומה של בשן לארמית – 'פּוֹתֶנֶן' – ואף בכינוי הארמי הַמְיוֹן בְּתַנְיָה (βαταναια)⁴⁴.

מה פלא אפוא אם ב'ברכת-משה' לדן: 'גור-אריה, יזנק מן הבשן' (דב' לג, כב) מסותר כפל-משמעות – יותר משמצא בה אולברייט: לא רק "גור-אריה" כנגד "פתן" – אלא אף "לִיש", עיר-נחלתו החדשה של השבט (והרי "ליש" גם-הוא "גור-אריה")⁴⁵, אל מול "בשן"...

43. אפשר שבדרך דומה נקרא גם שמה של המתכת הראשונה בידי האדם: משנתמצקו קילוחיה המתפתלים כדמות נחש ונמצאו יפים מאין-כמוהם לעיצוב כלי עבודה ומלחמה – מה פלא, אם ניתן לה השם "נחשת"? והשווה: "עצמיו אפיקי נחושה" (איוב מ, יח).

44. פוֹלִיפִּיוס (גדול ההיסטוריונים ההלניסטיים במאה השנייה לפני-הספירה, שרק חמישה מארבעים כרכי ה"היסטוריות" שלו נשתמרו), כך V 2,71. אבסביוס (תחילת המאה הרביעית לספירה) ב"אונומסטיקון" שלו מציין בערך "בשן": "היא בְּסִנְיִס (βασσαυιτις), הנקראת היום בְּתַנְיָה (βαταναια)" – מס' 200 בתרגומו של ע"צ מלמד, החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ירושלים תש"י, עמ' 21.

45. השווה: "לִיש אֶבֶד מבלי-סרף – ובני-לביא יתפרדו" (איוב ד, יא).

מקלעת בזלת על קילוח לבה
ליד אל-פרן (צפון הגולן)